

Pərvin ABDULLABƏYOVA
Azərbaycan Texniki Universiteti
e-mail: pervin.abdullabeyova@mail.ru

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ DİLİNDƏ RƏNGLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Açar sözlər: söz, dil, üslub, rəng, bədiilik.

THE STYLISTIC POTENTIAL OF COLORONYMS IN THE LANGUAGE OF THE EPOS “KITABI-DEDE KORKUD”

Summary

The article deals with the detailed analysis of the stylistic peculiarities and stylistic potential of the coloronyms in the language of the epos “Kitabi-Dede Korkud” on the basis of the concrete facts and examples. The frequency of occurrence, predominance of the concrete coloronyms are determined. It is noted that coloronyms used in the epos “Kitabi-Dede Korkud” are also widespread in the modern Azerbaijani language.

Keywords: word, language, style, coloronym, artistry

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ЯЗЫКЕ ДАСТАНА “КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД”

Резюме

В статье на основе конкретных примеров и фактов выявляются и подробно исследуются стилистические особенности цветообозначений в языке дастана “Китаби-Деде Коркуд”, их стилистические возможности. Определяется частота употребления цветообозначений, преобладание конкретного колоронима в языке дастана. Отмечается широкая употребительность цветообозначений, встречающихся в языке дастана, и в современном азербайджанском языке.

Ключевые слова: слово, язык, стиль, цветообозначение, художественность

Dünyanı, təbiəti, insan həyatını, o cümlədən bədi dili rənglərsiz düşünmək mümkün deyil. Bu anlamda, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili zəngin qaynaqlardan biridir. Burada çağdaş dilimizdə də fəallığı ilə seçilən bir sıra rənglərin maraqlı üslub məqamları ilə qarşılaşırıq. Dastanın dilində ilk dəfə *ala* sözünə rast gəlirik. Bu söz iki mənada işlənmişdir: başqa rənglə ağın qarışığı və ala-bula (rəngbərəng, əlvən, qarışıq rəngli, naxışlı):

Bir gün Qamğan oğlu xan Bayındır yerindən durmuşdı... Ala sayvan gög yüzünə aşanmışdı. Bin yerdə ipək xalıçası döşənmişdi (2, 24).

Sözsüz ki, şənlik edən, qonaqlıq verən adamın kölgəliyi (çadırı) əlvən rəngdə olar.

“Qazan xanın evinin yağmalanması” boyunda Qaraca Çobanın sapandı ala rəngdədir:

Belindəki doxsan oxun nə öyürsən, ay kafir?

Ala qollu sapandımcə gəlməz mənə! (2, 190).

Üç yerdə təpə kimi daş yığdı, ala qollu sapandını əlinə aldı (2, 189).

Dastanda sonra ağ, qızıl (qırmızı) və qara rənglərə rast gəlirik. Bayındır xanın otaqları həmin rəngdə idi. Burada ağ və qızıl sevinc bildirdiyi halda, qara qəmginlik ifadə edir. Ona görə ki, qara çadırdə övladı olmayanlar əyləşməli, onların altına qara keçə salınmalı və onlar qara qoyun qovurması yeməli idilər. Çünki dastana görə oğlu-qızı olmayanı Tanrı qarğayıbdır. Qarğış dua deyil, o, həmişə mənfi fikirlər ifadə edir. Bu mənada, qara rəng həmin məqamda qəmginlik bildirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili üzərindəki araşdırma göstərir ki, əsərdə daha çox rast gəldiyimiz rəng qaradır:

*Qalxıb yerindən durdun,
Qara yallı gözəl Qazlıq atını mindin.
Köksü gözəl böyük dağa ova çıxdın.
İki getdin, bir gəlirsən, balam hanı?
Qara dövrandə tapdığım oğul hanı?* (2, 181).

Dirse xanın xatununun dilindən verilən bu sözlər içərisində “qara” sözü iki mənada işlənmişdir. Birinci anlamında o, oğuz xanlarından olan Dirse xanın atının əlaməti kimi müsbət mənə ifadə edir. Belə ki, qara yallı atlar sevilmən heyvanlar hesab olunur. Son misradakı “qara” sözü çətinlik mənasını bildirir. Məlumdur ki, Dirse xanın övladı olmadığından Bayındır xan (oğuz elinin başçısı) məclisində onun qara çadıra yerləşdirilməsi haqqında tapşırıq vermişdir. Dirse xan bu hadisədən sarsılmış, hətta xatunu ilə sözləşib dərdləşmişdir. Xanımının məsləhəti ilə çılpaqları geyindirən (donatan), acları doyuran Dirse xan oğlu Buğacı çətinliklə tapmışdır. Ona görə də onun xatunu “qara dövrandə” dedikdə “çətinliklə” sözü başa düşülür. Dirse xanın xatununun dilindən verilən aşağıdakı sözlərdə də Buğacın güclə “tapıldığı” bəlli olur:

*Quru-quru çaylara suçu saldım,
Qara donlu dərvişlərə nəzirlər verdim...
Arzu-diləklə bir oğul güclə tapdım...
Aslana, qaplana oğlumu yedirdinsə, de mənə,
Qara donlu azğın dinli kafirlərə tutdurdunsa, de mənə”* (2, 182).

Bu sözlərdə də “qara” həm dərvişlərin, həm də “azğın dinli” düşmənlərin paltarının rəngi kimi müxtəlif çalarda işlənmişdir. Oğlunun ardınca Ala dağa gedən ana Buğacın oxlandığını görüb deyir:

*Qara qıyma gözlərini yuxu almışdır, aç daha!...
Qara başım qurban olsun, oğul, sənə!
Ağız-dildən bir neçə söz xəbər mənə!* (2, 183).

Burada “qara” rəngin müsbət çaları diqqəti çəkir. Qara gözlərə çox sayda sözlər deyilməsi, nəğmələr qoşulması məlumdur.

Dastanın ikinci boyunda (“Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər”) Qazan xanın yuzusu “qara” rənglə zəngindir:

“Dedi: “Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə göründü? Qaraqayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpınıb quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildirum çaxdığını gördüm. Qatı qara dumanın düşərgəmin üstünü bürüdüyünü gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm” (2, 190-191).

Bundan başqa, Şöklü Məliyin hücumundan əvvəl Qaraca Çoban da gecə yatarkən yuxuda “qaraqayğılı əhvalat” görür. Ümumiyyətlə, dastanın dilində qara ən çox işlənən rəng kimi diqqəti çəkir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində ağ rəng işlənmə səviyyəsi ilə qaradan sonra gəlsə də, bol-bol işlənmişdir:

Ağ birçəkli, hörmətli canım ana! (2, 183).

Ağ tozluca bərk yayını əlinə aldı (2, 184-185).

Sənin ağ üzli, ala gözlü gəlinlərin gedirsə,

İçində mənim də nişanlığım var (2, 186) və s.

Ağ insanın enerji sistemini qaydalaşdıran rəng kimi tanınır. Bəzi ölkələr (Yaponiya, Çin) istisna olmaqla bu rəng dünya ölkələrinin çoxunda hörmət, uğur, təmizlik kimi mənalar bildirir. Bütün rənglərin ağ rəngdən yaranması haqqında fikirlər də vardır.

Dastanda az işlənən rənglərdən biri sarıdır. Əsərin dilində “sarı ilan” ifadəsi bu ilanın qorxulu, zəhərli olduğunu bildirir. Oğlunun ovdan qayıtmadığını gören Dirsə xanın xatununun nitqində aşağıdakı sözlər bunu təsdiq edir:

Sarı ilan sancmadan ağca bədənim qalxıb şişir,

Təkcə-bircə oğlum görünmür, bağrım yanır (2, 182).

Əsərdəki müsbət surətlərdən biri İlək Qoca oğlu Sarı Qalmaşdır. Bu igid Qazan xanın evini qoruyarkən şəhid olur. Dastandakı Sarı Çoban isə Təpəgözün atası olaraq oğuz elinin başına bəla gətirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində “boz” sözü ilə də tez-tez qarşılaşırıq. Bu söz daha çox *at* sözü ilə qoşa gələrək onun rəngini ifadə edir:

“Boz atlı Xızır yanıma gəldi, üç dəfə yaramın üstündə əl gəzdirdi” (2, 183-184).

Əsərdə bozac sözü də bozumtul, boz rəngə çalan mənalarında işlənmişdir.

Boz dedikdə ağ və qara rənglərin qarışığı başa düşülür. Məsələn, kül boz rəngli hesab edilir. Dilimizdə boz rənglə bağlı bir sıra leksik-qrammatik vahidlər vardır. Məsələn, el arasında yabanı reyhan sayılan yeməli bitkilərdən birinin adı bözoğlan, mətbəxdə tez-tez bişirilən yeməklərdən birinin adı isə bozartmadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində *at* və *otaqlar* rəngləri ilə xarakterikdir. Məsələn, oğuz şənliklərində oğlu olanın ağ, qızı olanın qırmızı (qızılı), övladı olmayanların qara otaqlarda qonaqlanması bəllidir. Bir sıra mənəbələr qədim dövrlərdə yüksək təbəqədən olanların evlərində boz otaqlar haqqında məlumat verir. Bu otaqlar yas mərasimləri üçün nəzərdə tutulurdu. Fikrimizcə, “Kitabi-

Dədə Qorqud” dastanının dilindəki *bozlamaq* sözü yas mənasını qoruya bilir. Belə ki, söz “yanıqlı ağlamaq” anlamı daşıyır.

Əsərdə Boz at, Boz aygır, Ağboz at ifadələri diqqəti çəkir. Qəhrəmanların və müqəddəs adamların atlarının rəngi kimi “boz” maraqlı rənglərdəndir. Qaçaq Nəbinin atı Bozat, Koroğlunun atı Qıratdır. “Koroğlu Qıratının, Qazan Qonur atının üstündə yenilməzdir” (1, 7). Əslində, Qırat da boz at deməkdir. Dilimizdə “qır” sözünün mənası *kül rəngli, çal, tünd boz rəng* deməkdir. Dastanın dilində oğuz elinin sərkərdəsi (son boyda başçısı) olan Qazanın yaxın silahdaşı Beyrəyin atı Boz aygırdır.

Qazan xanın qardaşı Qaraqünə Göy bədəvi atını tutdurub mindi. Bayındır xanın düşməni məğlub edən Şir Şəmsəddin Ağ atını çəkdirib mindi. Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan Beyrək Boz aygırına mindi (2, 188).

Parasarın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı, Boz aygırlı Beyrək çaparaq yetişdi: “Çal qılincini, ağam Qazan, çatdım”, – dedi (2, 199).

Boz aygırı Beyrək doğulanda Baybörənin (Beyrəyin atası) tapşırığı ilə tacirlər oğlan böyüyənə qədər Rum elindən yaxşı hədiyyələr gətirməyə gedirlər. Və diqqətə layiq faktıdır ki, həmin yaxşı hədiyyələrdən biri boz aygır olur. Deməli, boz at igidlərə layiq at hesab olunurmuş. Qaynaqlarda Qırat adlı at hun sərkərdəsi Gültəkinin atlarından biri kimi verilir və düşmənlə savaşa bu qəhrəmanın həmin atın üstündə döyüşməsi məqamları vardır. “At sözünün ilkin şəkli aqdır. Aq insanın danışiq dilinin özülü olan, 8 sözdən biridir: aq, qa, ab, ba və onların birləşməsi olan: qaq, qab, bab və baq. Anlamı - od və işıqdır. At, doğrudan da, odlu, güclü heyvandır. Hətta elmi işlərdə belə at gücündən yararlanırlar” (3).

Bəzən boz rəng əvəzinə çal sözünün işlənməsi məqamlarına da rast gəlmək olur:

Çalın-çarpaz çalmalı, çal qaraquş ərdəmli, qurama qurşaqlı, qulağı qızıl küpəli, Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxan, Qazlıq qoca oğlu Yeynək bəy çaparaq yetişdi: “Çal qılincini, ağam Qazan, çatdım”, – dedi (2, 199).

Boz rəngi sevənlərin ən çətin problemləri belə həll etmək qabiliyyətinə malikliyi çətinliyə düşən insanlara kömək etmək keyfiyyəti haqqında bir sıra fikirlər vardır. Bu mənada, Boz atlar çətin döyüslərdən çıxıb bilən atlardır ki, üstündəki igidlərə uygundur.

Dastanın dilində qırmızı, al, mavi, qonur rənglərinə də rast gəlmək olur:

Altmış tutam nizəni nə öyürsən, murdar kafir?

Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə! (2, 190).

Qonur atını mənə ver! (2, 193).

Amidlə Mərdin qalasını vurub-yıxan, Dəmir yayalı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, gələrkən Qazanın qızını mərdliklə alan, oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə o igidə “əhsən!” deyən, al məxmər şalvarlı, atı mavi qotazlı Qaraqünə oğlu Qarabudaq çaparaq yetişdi: “Çal qılincini, ağam Qazan, yetdim”, – dedi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilindəki rənglər bu gün də aktiv mövqeyi ilə bədii dilimizin bəzəyidir. Lakin dastanın dilində elə rəng bildirən söz vardır ki, o, işlənmə fəallığını itirərək çağdaş dilimizdə işlənmir. Bu anlamda, *turi* sözünü göstərmək olar. Bu söz dastanın dilində Yetynəyin atının adı kimi verilmişdir ki, o həm də atın rəngini ifadə edir. Turi (dür, duri) qəhvəyi, səmənd rəngli deməkdir. Koroğlunun Düratını da bu rənglə əlaqələndirirlər. Hazırda sözün ifadə etdiyi rəng təbiət, məişət və dilimizin bəzəyi olsa da, leksik-qrammatik vahid kimi *turi* (*dür, duri*) sözü arxaik plana keçmişdir.

Beləliklə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində rənglərin maraqlı üslub imkan və keyfiyyətləri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır / Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004.
3. Yaşar T. Tariximizə yeni yanaşma / Millət, 26. IV, 2019.

